

Федосов Едуард Вікторович –
здобувач кафедри оперативного
розшукової діяльності Національної
академії внутрішніх справ

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНОМУ ЕКСТРЕМІЗМУ В УКРАЇНІ

Розглянуто окремі питання протидії злочинам екстремістської спрямованості в Україні. Проаналізовано нормативне забезпечення протидії кримінальному екстремізму в Україні.

Ключові слова: екстремізм; злочини екстремістської спрямованості; протидія.

Рассмотрены отдельные вопросы противодействия преступлениям экстремистской направленности в Украине. Осуществлен анализ нормативного обеспечения противодействия криминальному экстремизму в Украине.

Ключевые слова: экстремизм; преступления экстремистской направленности; противодействие.

In this article the author examines some issues of countering extremist crimes in Ukraine. And also analyzed the normative situation for counteracting criminal extremism that has developed in today in Ukraine.

Keywords: extremism; crimes of extremist; counteraction.

Останніми роками в країнах колишнього СРСР достатньо серйозно постає питання боротьби зі злочинами екстремістської спрямованості. Інтенсивна мінливість світу навряд чи потребує будь-яких доказів, настільки вона очевидна, насамперед, в умовах безперервних реформ.

Політичну ситуацію та стан розвитку суспільства в Україні не можна вважати стабільним. Економічна та політична кризи спричиняють зростання рівня злочинності та правопорушень, що, у свою чергу, породжує таке суспільне явище, як екстремізм.

Сучасне розуміння екстремістських охоплює дії досить широкого спектру: від адміністративних правопорушень і до кримінально караних діянь, у тому числі й такого крайнього вияву екстремізму, як тероризм.

Екстремістські вияви досить рідко реєструються в Україні. Ураховуючи ментальність народу України, багатовікове співіснування на її території різних націй і народностей, безконфліктний розвиток різних релігійних конфесій та інші фактори, у нашій країні немає підстав для масових виявів екстремізму. Проте необхідно бути готовими до протидії таким виявам, зокрема, коли вони мають кримінальний характер.

Питанню вивчення кримінального екстремізму приділяють увагу українські та зарубіжні вчені. Теоретичну основу дослідження склали

праці відомих наукових діячів у галузі кримінології, юридичної, загальної та соціальної психології, кримінального та адміністративного права, оперативно-розшукової діяльності, соціології, політології, серед них, зокрема: Г. А. Агеєв, О. І. Алексєєв, Д. І. Амінов, Ю. М. Антонян, В. Г. Баженов, В. П. Баженова, С. В. Беліков, А. І. Долгова, Г. І. Забрянский, Б. В. Здравомислов, І. І. Карпець, Р. Р. Кашапов, О. І. Козаченко, О. О. Козлов, В. Н. Кудрявцев, Г. М. Міньковський, Д. Й. Никифорчук, Р. Е. Оганян, Г. О. Перов, А. І. Парог, Д. В. Рівман, Н. Г. Салішева, С. І. Самігін, Ф. Ю. Сафін, А. Л. Свенціцький, О. М. Сидоренко, А. Н. Тарасов, В. С. Устинов, Ю. В. Чуфаровский, А. Ю. Якимів та ін. Метою статті є аналіз нормативного забезпечення протидії екстремізму в Україні.

Тривалий час в українському праві (як до цього і у праві часів СРСР) фактично не існувало такого терміна, як “екстремізм”. Чинні законодавчі акти також не містять офіційного визначення екстремізму. При цьому Закон України “Про основи національної безпеки України” (ст. 7) передбачає серед інших загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві у внутрішньополітичній сфері “...можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та виявів екстремізму в діяльності деяких об’єднань національних меншин та релігійних громад” [1].

Визначення екстремізму, що наведено в енциклопедичних виданнях, окреслює це явище як схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в ідеології та політиці [2, с. 245]. Як правило, екстремізм виникає в умовах економічної і соціальної криз, розвитку конфліктних ситуацій. Сприятливим підґрунтям для екстремізму є порушення демократичних прав і свобод, руйнування усталених моральних цінностей, недостатній контроль держави за станом громадського порядку та громадської безпеки. Усі ці фактори наявні в сучасній Україні [3].

Сьогодні у філософії і політичних науках існує багато визначень слова “екстремізм” (від лат. *extremus* – крайній). Найбільш визнаним є таке: екстремізм – це схильність до крайніх поглядів і дій, переважно в політиці. Таке тлумачення було визначено ще в “Словнику російської мови” С. І. Ожогова, перше видання якого побачило світ у 1949 р. Але для правоохоронних органів – міліції чи прокуратури – таке визначення не підходить. Не можуть же вони боротись, наприклад, з окремим громадянином, який, наприклад, мовчки мислить радикально і має крайні політичні погляди, але жодних протизаконних дій не вчинює [4].

У міжнародному праві екстремізм уперше визначено в Шанхайській конвенції з питань боротьби з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом. Згадана конвенція визначає екстремізм як певне діяння, спрямоване на насильницьке захоплення влади чи насильницьке її утримання, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави або насильницьке посягання на громадську безпеку, у тому числі організація в зазначених цілях незаконних збройних формувань та участь у них [5, с. 202].

Отже, для посилення протидії кримінальному екстремізму, насамперед, слід чітко визначити це явище в законодавстві. В інших країнах це вже зроблено.

Міжпарламентська асамблея Співдружності Незалежних Держав розробила проект модельного закону “Про протидію екстремізму”. У зазначеному проекті екстремізм визначено як посягання на основи конституційного ладу та безпеку держави, а також порушення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, які здійснюються внаслідок заперечення правових або загальноприйнятих норм і правил соціальної поведінки. У проекті також виокремлено таке поняття, як екстремістська діяльність, тобто діяльність громадського або релігійного об’єднання, засобів масової інформації або іншої організації чи фізичної особи з планування, організації підготовки та вчинення дій, спрямованих на:

насильницьку зміну конституційного ладу, порушення територіальної цілісності та суверенітету держави;

публічне виправдання тероризму або заклики до здійснення терористичної діяльності;

пропаганду виключності, вищості або неповноцінності окремих соціальних груп за ознаками расової, національної, релігійної чи мовної належності;

порушення прав і законних інтересів людини та громадянина залежно від його соціальної, расової, національної, релігійної чи мовної належності [3].

У Російській Федерації 25 липня 2002 р. прийнято Федеральний закон “Про протидію екстремістській діяльності” [6]. Аналогічні закони та нормативні акти існують і в деяких інших країнах. Є необхідність підготовки та прийняття відповідного закону “Про протидію екстремізму в Україні”.

Законопроекти, що мали врегулювати заходи з протидії екстремізму, подані на розгляд Верховної Ради України протягом 2002–2011 рр. (№ 1154 за 2002 р. “Про протидію політичному екстремізму”, автор – народний депутат України О. Волков; № 4010 за 2007 р. “Про протидію екстремізму”, автор – народний депутат України О. Антіпов; № 9156 за 2011 р. “Про протидію екстремізму”, автор – народний депутат України В. Колесніченко), були відхилені парламентом. Відповідна позиція законодавця була аргументована наявністю ризику “... довільної кваліфікації “екстремізму”, внаслідок чого ухвалення спеціального закону про боротьбу з екстремізмом може створити передумови для масових порушень прав та свобод людини і громадянина” [7].

Можливо, така ситуація пояснюється тим, що у ЗМІ з’являється багато матеріалів, у яких поняття “екстремізм” та похідні від нього терміни (“екстремістська діяльність”, “екстремістський вияв” тощо) трактуються по-різному. Крім цього, використовуються представниками різних політичних сил для спекуляцій та взаємних звинувачень.

Нині екстремізм набув визначених світоглядних і організаційних форм. Науковці виокремлюють націоналістичний, расовий, релігійний, кримінальний та політичний екстремізм [8]. А інші виділяють лише три основні види екстремізму: політичний, релігійний і національний (расовий, етнічний) [4].

Важливим елементом екстремістської злочинності є особа злочинця, яка є центральною ланкою, що зв'язує причину й наслідок злочинного посягання. Вивчення особистості екстреміста показало, що молодь і підлітки внаслідок вікових психологічних особливостей, соціальної вразливості являють собою найбільш сприятливе середовище для культивування екстремістських ідеологій: вони вступають у релігійні екстремістські організації, не будучи в змозі впоратися з проблемами повсякденного життя; стають членами неонацистських груп. Саме на них і обрушується вся “міць” кримінальної репресії, тоді як їх натхненники – “професійні” борці за чистоту віри нації, залишаються практично безкарними.

За даними Управління моніторингу дотримання прав людини в органах внутрішніх справ МВС України, на українських теренах найактивнішими та найагресивнішими вважаються ультраправі групи, що належать до руху “Біла влада – скінхед спектрум” (White Power – Skinhead Spektrum), українська філія світової екстремістської мережі “Кров і честь” (Blood & Honour), воєнізована неонацистська секта “Світова церква творця Рутенія” (World Church of the Creator Ruthenia, WCOTC). Їх об'єднує загальна ідеологія расизму та націоналізму, яка діє на принципах установлення переваги над особами інших рас та національностей. Найчисленніші групи скінхедів були зафіксовані в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Чернігові та Автономній Республіці Крим. Якщо в Росії масштаб скінхедівського руху обчислюється десятками тисяч осіб, то в Україні, за попередніми офіційними даними МВС України, сьогодні на обліку столичної міліції перебуває 510 осіб віком від 14 до 27 років, які себе визнають скінхедами, з них 31 особа має судимість за хуліганство, грабежі й злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків. Зазвичай вони об'єднані в групи чисельністю 20–50 осіб без чіткої структури та організаційної побудови. Такі групи існують у Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Севастополі, Чернігові та Автономній Республіці Крим [9].

Отже, екстремізм у поведінці людини й соціальних груп – явище, властиве кожній історичній епосі, що не піддається ймовірно, повному викорінюванню. Але ступінь і гострота вияви екстремістських виявів зумовлені соціальними та екологічними трансформаціями, що, у свою чергу, призводить до ослаблення рівня цілісності суспільства [10].

До тенденцій розвитку кримінального екстремізму, які є характерними для нашої країни, можна віднести:

а) формування стійких соціальних груп, які підтримують ідеологію екстремізму;

б) формування в суспільстві переконань про допустимість використання насильства для вирішення різних конфліктів;

в) збільшення чисельності “національних” релігійних груп, діяльність яких пов’язана з посяганням на особистість і права людини та громадянина;

г) підвищення рівня організованості екстремістських груп, у тому числі і створення своєрідної системи послідовності (спадкоємності) і підготовки кадрів;

д) злиття екстремістських об’єднань з організованими злочинними угрупованнями транснаціонального, загальнокримінального та економічного характеру;

е) інституціоналізація і легалізація екстремістських організацій, їх лідерів; проникнення таких організацій та їх членів у політичну еліту країни;

ж) глобалізація екстремізму;

з) використання конституційних прав і свобод з метою пропаганди ідей екстремізму;

и) використання традиційних релігійних інститутів для поширення радикальних ідей (наприклад, ваххабізму) [11, с. 12].

Зазначене створює сприятливу психологічну основу для поширення різних екстремістських ідеологій, а отже, можна прогнозувати зростання рівня злочинності, пов’язаної з різними видами екстремізму (релігійним, політичним, етнополітичних тощо). Окремі особи або групи осіб, переслідуючи свої політичні, релігійні або національні (расові) цілі, у різних ситуаціях і обставинах можуть вдаватися до вчинення різних правопорушень – від дрібного хуліганства до масових заворушень, убивств та інших тяжких злочинів. Тому неможливо скласти вичерпний перелік правопорушень, які можуть бути в основі екстремізму.

Нині в Україні не сформовано єдині підходи різних державних органів, інститутів громадянського суспільства до розуміння сутності й змісту екстремізму як загрози правам людини та національній безпеці, його взаємозв’язку із соціальними суперечностями й конфліктами, ролі в цьому комплексі зовнішніх та внутрішніх чинників. Водночас правоохоронними органами формуються інституційні механізми боротьби з цим явищем.

Такі казуальні, “точкові” дії, що ґрунтуються на принципі кримінально-правового переслідування за “зовнішні” вияви екстремізму, не забезпечують комплексну протидію цьому явищу та системну профілактику його насильницьких виявів. Відсутність спеціальних нормативно-правових актів, які б стали основою для практичної повсякденної діяльності правоохоронних органів, призводить до того, що у правозастосовній практиці реальні причини екстремізму ігноруються [12, с. 103].

Усі суспільно небезпечні діяння екстремістського характеру вже криміналізовані. Правоохоронні органи потребують систематизації та покращення практики профілактики й розслідування відповідних

злочинів. Правове забезпечення відповідного процесу може бути здійснене на рівні підзаконних нормативних актів [12, с. 105].

За відсутності практики кримінально-правової протидії реально існуючому екстремізму злочини екстремістської спрямованості кваліфікуються в Україні переважно за ст. 263 “Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами” (розділ 9 Кримінального кодексу (КК) України “Злочини проти громадської безпеки”) та ст. 296 “Хуліганство” (розділ 12 КК “Злочини проти громадського порядку та моральності”).

Законодавча конструкція “з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості” з’явилася і в Україні: до чинного КК України в листопаді 2009 р. внесено зміни та доповнення до деяких статей [13]. Зокрема, посилення на зазначений мотив з’явилося у ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 129, а також у ст. 161 та ст. 300 КК України (в останній зроблена вказівка на “твори, що пропагують расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію”). У ч. 2 ст. 115 КК України з’явився новостворений пункт 14, уякому передбачено відповідальність за вчинення умисного вбивства з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості [14, с.174].

Статистична картина екстремізму не має чітких критеріїв. Причина цього полягає в тому, що в основу виділення явища екстремізму покладений суб’єктивний фактор – мотив. Побудувати переконливу статистику на основі реєстрації мотивації неможливо [15].

Якщо йдеться про злочини екстремістської спрямованості, то особливостями їх криміналістичної характеристики, зокрема, будуть:

1) причетність злочинців до екстремістських груп або об’єднань, які є досить структурованими та можуть мати вигляд організованих злочинних угруповань;

2) наявність специфічної мотивації дій, як правило, не корисливої, а на ґрунті ненависті – учасники таких об’єднань (угруповань) поєднані на основі відповідної ідеології. Підлягають доказуванню мотиви вчинення злочину: політична, ідеологічна, расова, національна, релігійна ненависть чи ворожнеча або мотив ненависті чи ворожнечі стосовно певної соціальної групи (наприклад, інваліди, особи нетрадиційної сексуальної орієнтації та ін.);

3) потерпілі: вони поєднані певними спільними ознаками (раса, приналежність до релігійної або соціальної груп та ін.). При цьому злочинці обирають жертву за ознакою належності саме до певної соціальної групи, тобто одна особа може бути замінена на іншу. На відміну від інших злочинів проти особи, жертва злочину на ґрунті ненависті обирається не як особистість, а як представник певної соціальної групи;

4) особа злочинця – як правило, молоді люди, об’єднані на основі відповідної ідеології, досить часто з визначенням конкретної “спеціалізації” у складі групи;

5) місце вчинення злочину досить часто є публічним (збори, демонстрації, мітинги та ін.), оскільки екстремістські дії можуть мати вигляд публічних закликів у формі звернення до інших осіб з метою спонукати їх до вчинення екстремістських дій. Крім цього, насильство, яке застосовується при вчиненні злочину, може бути не тільки відображенням ненависті відносно конкретного потерпілого, а й спрямоване на досягнення спеціальної мети – викликати ненависть або ворожнечу в інших людей (це можливо тільки в разі вчинення злочинних дій у присутності сторонніх осіб) до потерпілих за ознакою приналежності їх до певної раси, національності [16].

У системі заходів боротьби з екстремізмом попередження має пріоритет перед кримінальним покаранням, яке стосується лише обмеженої кількості злочинів екстремістської спрямованості й застосовується після того, як злочин скоєно і йому вже не можна запобігти. Водночас профілактика спрямована на протидію екстремізму, недопущення його, незалежно від того, кримінально або адміністративно карється таке діяння, забезпечуючи тим самим громадський порядок, безпеку людей, захист їх від екстремістських посягань.

Протидія екстремізму передбачає постійний моніторинг цього негативного соціального явища (вивчення стану, структури та динаміки), аналіз причин і умов, що сприяють учиненню цих злочинів, та розроблення заходів профілактики, а також вивчення властивостей особистості злочинців і потерпілих.

Потребує вдосконалення загальнодержавна система протидії з кримінальним екстремізмом, у тому числі процедура контролю й нагляду за дотриманням законодавства, що регламентує діяльність релігійних і громадських об'єднань, політичних партій, а також засобів масової інформації, яка б забезпечувала своєчасне попередження “переродження” цих організацій в екстремістські спільноти або вчинення членами цих організацій злочинів, пов'язаних із кримінальним екстремізмом. Однак саме відповідні мотиви й цілі, що розуміються в широкому сенсі як система спонукань людини до діяльності, можуть “перетворити” будь-яке злочинне діяння в екстремістське.

Нині, екстремізм є одним з універсальних та ефективних інструментів, що беруться на озброєння різними злочинними групами та окремими особами для досягнення своїх політичних цілей. Спостерігається безперервна діяльність щодо створення організованих об'єднань різних форм і видів. Кримінальний екстремізм, у поєднанні з організованою злочинністю, в Україні – це феномен, який характеризується винятковою суспільною небезпекою і зростаючим впливом на суспільне й політичне життя держави.

Відмінною особливістю екстремізму є те, що він ніби передує і зумовлює терористичну діяльність, оскільки формує її ідеологічний фундамент. “В основі формування цих людиноненавистницьких спонукань лежать націоналістичні заклики окремих представників влади, деяких

партій і громадських об'єднань; конфлікти на національному, расовому та етнічному ґрунті; протиборство громадських організацій, політичних партій і рухів, частина з яких сповідують і проповідують насильство. Унаслідок їх діяльності в середовищі серед громадян з насильницькою установкою особистості формуються групи шахідів і шахідок, найманців, бойовиків, професійних і хуліганських убивць” [17, с. 74].

Таким чином, розроблення положень щодо протидії екстремізму – це один з напрямів державної правової політики, яка повинна відповідати сучасним потребам держави й суспільства, з метою протидії протиправній діяльності, спрямованої на права і свободи людини та громадянина, залежно від його статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового становища; громадську безпеку й основи конституційного ладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про основи національної безпеки України : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
2. Українська радянська енциклопедія : в 19 т. – К. : Головна редакція УРЕ, 1979. – Т. 3. – 856 с.
3. Шутий М. В. Нормативне забезпечення протидії екстремізму в Україні та забезпечення громадської безпеки / М. В. Шутий [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/VAUMVS/2010_4/shutyi.pdf.
4. Філь П. Що таке екстремізм? / П. Філь [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://kmoun.info/news/view/138.html>.
5. Міжнародна поліцейська енциклопедія : в 10 т. – К. : Атіка, 2007. – Т. 4. – 966 с.
6. О противодействии экстремистской деятельности : Федеральный закон Российской Федерации от 25 июля 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.akdi.ru/gb/proekt/089226GB.SHTM>.
7. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України “Про протидію екстремізму” (реєстр. № 9156 від 15 верес. 2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=41152.
8. Савченко А. В. Кримінально-правова боротьба з тероризмом: міжнародні, національні та порівняльні аспекти / А. В. Савченко // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 2002. – № 2. – С. 168–169.
9. Філоненко С. Расизм. Виклик екстремістів / С. Філоненко // Віче. – 2008. – № 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.viche.info/journal/1143/>.

10. Бааль Н. Б. Девиантное поведение в механизме формирования криминального экстремизма в молодежной среде [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://juvenjust.org/index.php?showtopic=961>.

11. Бурковская В. А. Криминальный религиозный экстремизм: уголовно-правовые и криминологические основы противодействия: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 “Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право” / В. А. Бурковская. – М. : Академия управления МВД России, 2006. – 56 с.

12. Паламарчук М. О. Протидія екстремізму в Україні: напрями оптимізації правового забезпечення / М. О. Паламарчук // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 3 (24). – С. 102–106.

13. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості : Закон України від 5 листоп. 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 5. – Ст. 43.

14. Савченко А. В. Вплив мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості на кваліфікацію злочинів / А. В. Савченко // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 174–177.

15. Сундиев И. Экстрим и экстремизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://www.dynacon.ru/content/articles/375>.

16. Бояров В. І. Щодо формування методики розслідування злочинів екстремістської спрямованості / В. І. Бояров // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/2012-2/12bvizes.pdf>.

17. Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью / науч. ред. В. Н. Бурлаков, Б. В. Волженкин. – СПб., 2005.